

יהודה ושומרון
בהשקפה הציונית
ובתולדות ההתיישבות
בתקופת המנדאט



קיבוץ בית'הערכה: שטיפת האדמות המלוחות במי'הירדן, על-מנת לגדל בהן ירקות מבכירים

תחומיה של ארץ-ישראל כמושג
גיאוגרפי-היסטורי נתחמו עד
שלהי מלחמת-העולם הראשונה
בגבולות בלתי-ברורים ומשתנים
בהתמדה. במהלך תולדותיה
הארוכים של הארץ, לא היה
קיום למעשה המושג
"ארץ-ישראל" כחטיבה
בעלת תיחום גיאוגרפי ברור.

גיאוגרפים וחוקרים אירופיים בני המאה התשע-עשרה הם שניסו לראשונה לתחום את גבולותיה של ארץ-ישראל כחידה גיאוגרפית נבדלת – כ"חידת-שטח טבעית" אשר לה "מהות משלה". ואילו גבולותיה המדיניים של ארץ-ישראל השתנו ללא הרף, גם בתקופות של קיום עצמאותו המדינית של עם ישראל בארצו, וגם בתקופות הארוכות בהן נשלטה הארץ בידי שליטים זרים.

בעיניהם של חובבי ציון וייתר אנשי דור התחייה הלאומית היהודית, למן מחצית המאה ה-19 ואילך, נצטיירה על-כן דמותה הגיאוגרפית של ארץ-ישראל על-פי התמונה שעלתה מן המקרא – מזה, ומן הגיאוגרפיה המקראית בת המאה התשע-עשרה – מזה, כתמונת-עולם טריטוריאלית-ספרותית. יתרה מזאת: עד העשור השני של המאה העשרים לא נדרשה התנועה הציונית לדבר במושגים של קווי-גבול גיאוגרפיים-מדיניים מדויקים. רק עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, אשר במהלכה עלתה שאלת ארץ-ישראל לדיון ולמאבק בין שתי המעצמות הגדולות שהתחרו על השליטה במזרח-התיכון – בריטניה הגדולה וצרפת – רק אז נדרשה התנועה הציונית כתנועה מדינית לתרגם את התמונה הטריטוריאלית של ארץ-ישראל למושגים ברורים וחד-משמעיים ולקבוע לה את גבולותיה ה"טבעיים" הרצויים לה.

בקרב מעצבי המדיניות הציונית באותה תקופה התעוררו ויכוחים רבים בשאלה, היכן צריכים לעבור קווי הגבול של ארץ-ישראל היהודית, בעיקר במזרח ובצפון. הפשרה הוצגה על-ידי ההסתדרות הציונית בתוכנית שהגישה בוועידת השלום בפאריס ב-1919: גבולותיה של ארץ ישראל יותוו לפי הקווים הכלליים הבאים:

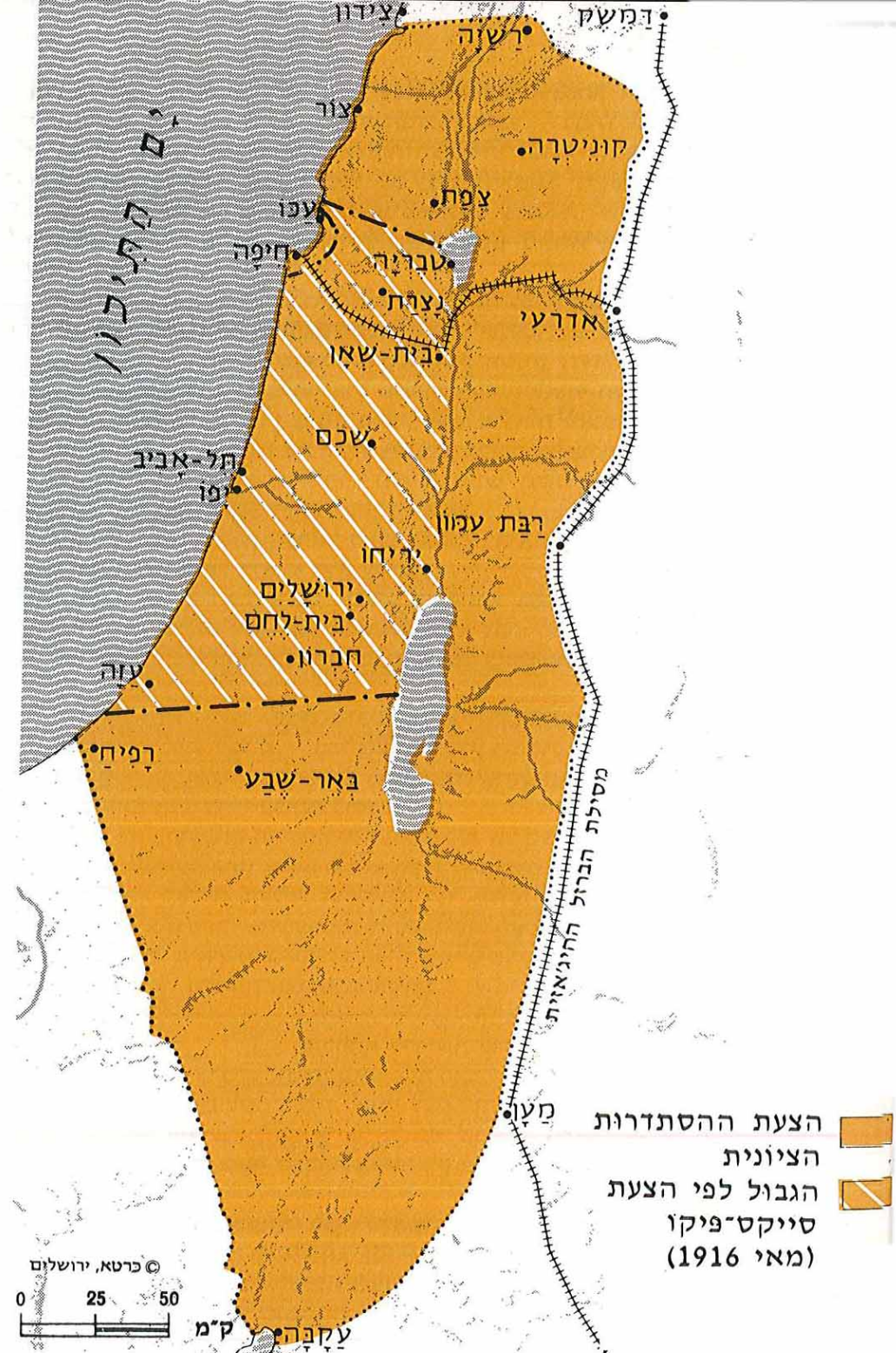
★ החל בצפון מנקודה על חוף הים-התיכון סמוך לצידון מדרומה, והמשך בפרשות-המים אשר לרגלי הלבנון עד ג'יסר אל-קראון, משם לאל-ביר בעקבות הקו המפריד בין שני האגנים של ואדי אל-קורן וואדי אל-תים, משם דרומה בכיוון הקו המפריד בין המורד המזרחי והמורד המערבי של החרמון, עד לקרבת בית-ג'ן מערבה, משם מזרחה בעקבות פרשות-המים הצפוניות של נאהר-מוגאנייה עד בסמוך למסילת-הברזל החד-אזית ממערב.

★ במזרח יעבור הקו בסמוך למסילת-הברזל החד-אזית ממערב, עד הגיעו למפרץ עקבה.

★ בדרום יותווה קו הגבול תוך הסכמה עם הממשלה המצרית. גבולה של ארץ-ישראל במזרח נקבע איפוא במפה המדינית הציונית של שנת 1919 סמוך למסילת הברזל החג'אזית (מסילת-הברזל מודמשק למכה) וממערב לה. לא היה זה קריטריון שהותווה לפי שיקולים של ביטחון ומדיניות בלבד: הוא תאם את תמונת-העולם הטריטוריאלית של התנועה הציונית, שראתה בעבר-הירדן חלק מארץ-ישראל ואיזור מובהק וחיוני של התיישבות יהודית. בתולדות התחייה הלאומית בארץ ידועים נסיונות ותוכניות לא-מעטים של התיישבות יהודית בעבר-הירדן, החל ב"תוכנית מואב" (חבל בלקע) של לורנס אוליפנט משנת 1879, וגמור בתוכנית רכישת הקרקעות מידי האמיר עבדאללה (סבו של חוסיין מלך ירדן) בע'ז אל-כבד שבנפת סלט, ב-1932 (תוכנית שלא יצאה בסופו של דבר אל הפועל מסיבות שונות, ובכללן סיבות מדיניות).

תחום הבית-הלאומי צומצם

המדיניות הבריטית, מצידה, לא ראתה את חבל הארץ שממזרח לנהר הירדן כחלק מהותי מתחומה של הבית הלאומי שהובטח לעם היהודי. בשנת 1921 הכירה ממשלת בריטניה למעשה בשלטונו של האמיר עבדאללה בעבר-הירדן, תחת חסות בריטית. התנועה הציונית מצאה עצמה נאלצת, בכורח הנסיבות, להסכים להפרדת עבר-הירדן מארץ-ישראל המערבית – שכן מנהיגי הציונות הניחו, כי הפרדת עבר-הירדן מתחומי הבית הלאומי היא התנאי שמתנה בריטניה להסכמתה להביא את כתב המנדט לאישור חבר-הלאומים. עבר-הירדן הוצאה איפוא מתחומי של הבית הלאומי באישורה של



תביעות ההסתדרות הציונית ב-1919, בוועידת השלום שלאחר מלחמת-העולם הראשונה. בהצעה הודגשה במיוחד הכללתם של כל מקורות המים שבצפון הארץ – בתוך תחום ארץ-ישראל שבידי המנדט הבריטי העתיד לקום. כן הובטחה לתושבי הארץ והארצות הסמוכות גישה חופשית למסילת-הברזל החג'אזית.

מועצת חברי-הלאומים ב-24 ביולי 1922, והסעיפים בכתב המנדאט, שהיו קשורים להתחייבות הבריטית לסייע בהקמת הבית הלאומי – בוטלו לגבי עבר-הירדן. ההסדרים הפוליטיים בשלהי מלחמת-העולם הראשונה ולאחריה, שעיצבו את המפה המדינית של המזרח-התיכון כולו, גם יצרו לראשונה בהיסטוריה את ארץ-ישראל המערבית כיישות גיאוגרפית-מדינית-מינהלית עצמאית, שבירתה השלטונית היא ירושלים. ביישות חדשה זו התפתחו מעתה דפוסי מימשל ומינהל ייחודיים במיסגרת שלטון המנדאט הבריטי.

הבית הלאומי היהודי, שבריטניה אמורה היתה לסייע ביצירתו על-פי התחייבויותיה בהצהרת בלפור ובכתב-המנדאט מטעם חברי-הלאומים, אמור היה איפוא להתפתח בתוך הגבולות שנתחמו לארץ-ישראל המערבית בין השנים 1919 – 1922. חבלי הארץ של יהודה ושומרון היו חלק בלתי-נפרד מתחום הבית הלאומי וחלק בלתי-נפרד מתמונת ארץ-ישראל של התנועה הציונית כולה. מנקודת-ראות גיאוגרפית והיסטורית ראו כל התנועות והזרמים בציונות את יהודה ושומרון כליבה של ארץ-ישראל ההיסטורית, שבו התרכז רוב רובו של היישוב היהודי מימי קדם ועד תקופת הכיבוש המוסלמי, שהביא להתדלדלותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל.

בספרם המשותף **ארץ-ישראל בעבר ובהווה**, תיארו דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי ב-1918 את ארץ-ישראל כ"ארץ ללא עם":

לאחר חורבן הבית והרס היישוב האוטונומי במולדתו ההיסטורית היתה ארץ-ישראל, וכך גם נשארה, למעין "ארץ ללא עם"; ללא אוכלוסיה אחידה ומאוחדת הקשורה לאדמתה ההיסטורית, השוכנת בארץ ואשר אהבתה נתונה לה כאל ארצה שלה, כאל ביתה שלה...

הארץ מצפה לעם, לעמה, שיבוא ויחדש וישקם את ביתו הישן, ייתן מזור לפצעה באהבת-בנים וישראלים – בכל אמצעי המדע המודרני, החקלאות והטכניקה – את מיתקני ההשקיה שהתקיימו בה פעם, ויפרה שדות יהודה, הגליל, הבשן והגלעד, שנעזבו אבל עדיין בכוחם לתת יכול...

הנה כי כן, בתודעתם ההיסטורית-הגיאוגרפית של הציונים היתה ארץ-ישראל יחידה אחת ובלתי-נפרדת. בתוך מיסגרת גיאוגרפית-היסטורית זאת פעלה תנועת ההתיישבות היהודית למן ראשית העליה הראשונה ועד מלחמת-העולם הראשונה, ואלה היו האופקים הגיאוגרפיים שהקיפו את החזון הציוני מראשיתו. אופקים אלה הצטמצמו ונתחמו, כאמור, לראשונה בהסדרים הבינלאומיים שהשלימו את חלוקתה של האימפריה העות'מנית אחרי מלחמת-העולם הראשונה.

שיקולים לרכישת קרקעות

ארץ-ישראל המערבית בתחומים שנקבעו סופית עד שנת 1924*, נועדה איפוא מתוקף מיסמכים בינלאומיים לשמש בית לאומי לעם היהודי. אולם מימושה בפועל של זכותו ההיסטורית של עם ישראל בארץ-ישראל, כפי שהוכרה ואושרה על-ידי חברי-הלאומים, יכול היה לבוא לידי ביטוי הלכה-למעשה רק באמצעות תהליך ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

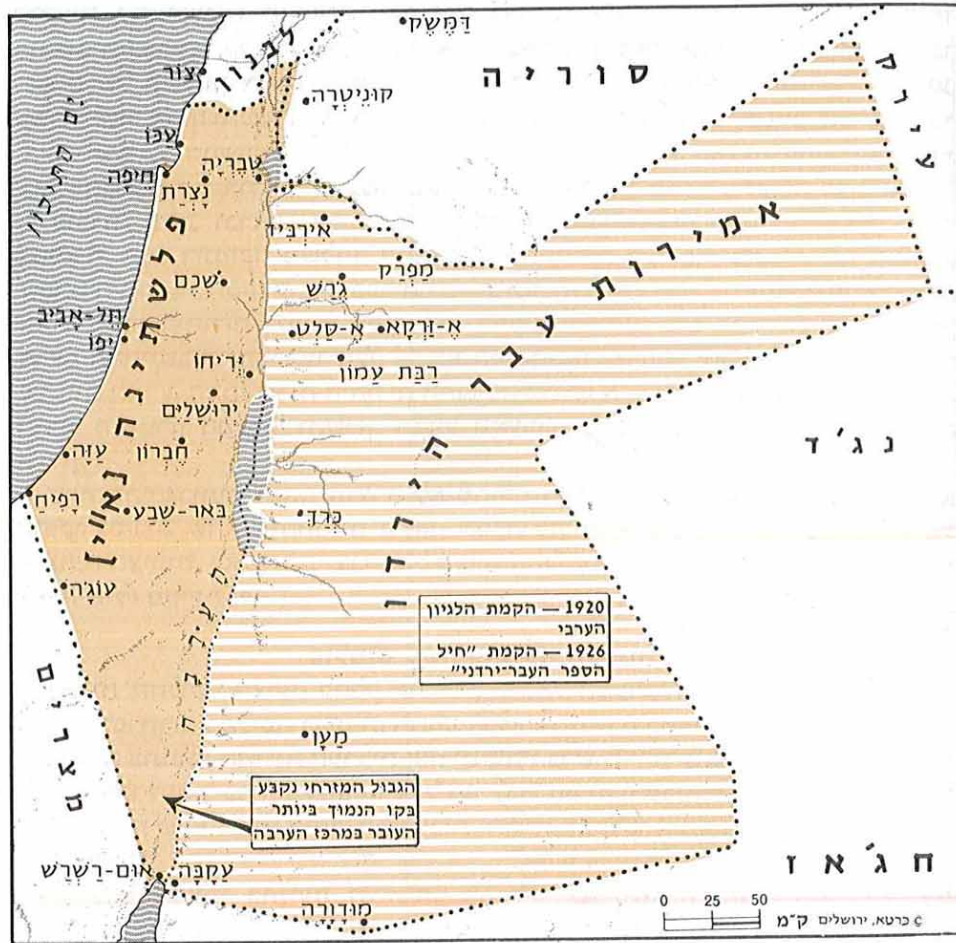
התנועה הציונית ציפתה לכך שהממשלה המנדטורית הבריטית תמלא את התחייבותה על-פי סעיף 6 של כתב המנדאט, שקבע כי על ממשלת המנדאט להקל על עלייה יהודית ולסייע "להתיישבות צפופה של היהודים על אדמת ארץ-ישראל, לרבות אדמות ממשלה ואדמות שוממות". אולם משהתברר כי הממשלה אינה מעמידה את קרקעות המדינה לרשות ההתיישבות היהודית, נאלצה התנועה הציונית לרכוש את

* רמת-הגולן, שנכללה בתחילה בתחום המנדאט הבריטי, הועברה ב-1924 לאיזור המנדאט הצרפתי שבסוריה. מכוח הסכם סופי לתיחום שטחי המנדאטים במזרח-התיכון שנחתם בין שתי המעצמות. בתמורה הועברה אז לאיזור המנדאט הבריטי בארץ-ישראל הכינרת כולה, וכן רצועת חוף במזרח ובצפון-מזרח.

מרבית האדמות בכסף מלא מבעליהן הקודמים. כך הפכה גאולת הקרקע ליעד מרכזי באתוס הציוני ובמעשה הציוני בתקופת המנדאט.

המונח **גאולת הקרקע** ביטא את שלושת מרכיביה העיקריים של ההתיישבות הציונית: (א) העברת אדמות ארץ-ישראל לבעלות יהודית; (ב) בעלות זו מצידה מאפשרת נוכחות התיישבותית יהודית ברחבי ארץ-ישראל; (ג) ההתיישבות היהודית גואלת את הארץ משממונה ומפריחה חבלי-ארץ שהתנוונו ונשמו במרוצת השנים ואשר יישובם התדלדל או נעלם.

ארץ-ישראל המערבית כולה היתה איפוא בתקופת המנדאט המיסגרת המדינית-הטריטוריאלית שבה התקיים והתפתח המיפעל הציוני ואשר בה קמה ההתיישבות



קריעת עבר-הירדן המזרחי מתחומי הבית-הלאומי, ב-1922, תוך צימצום דרסטי של השטח שעליו חלה הצהרת בלפור היהודית לכל צורותיה ודפוסייה (מושבות, אחוזות, קבוצות, קיבוצים ומושבים). אולם התנאים האובייקטיביים יצרו סדר-עדיפויות ברכישת קרקעות; וסדר-עדיפויות זה הוליד תופעה חדשה: הוא יצר את מערך ההתיישבות היהודית בתוך תחומי הבית הלאומי. שורה של שיקולים הכתיבה את מדיניות רכישת הקרקעות ואת מדיניות ההתיישבות בתקופת המנדאט הבריטי. אדמות נרכשו לפי התכונות הפיסיות של הקרקע, האפשרות לעיבודה החקלאי ואפשרות ההתיישבות עליה. שיקול מרכזי אחר היה כרוך בהיצע הקרקעות שעמדו למכירה – מחד, ובכמותם המוגבלת של המשאבים הכספיים שעמדו לרשותם של המוסדות המיישבים – מאידך.

עוד בראשית תקופת המנדאט הועלו בתנועה הציונית תוכניות לרכישה רחבת-היקף

של קרקעות בכל תחומי ארץ-ישראל המערבית. באוגוסט 1919 הכינה המחלקה להתיישבות של ההסתדרות הציונית מפה, שבה סימנה את האזורים שבהם מצויה אוכלוסיה ערבית דלילה, ועל-כן ניתן לרכוש בהם אדמה לצורכי התיישבות יהודית. האזורים סומנו גם בהתאם לידיעות כי בעלי הקרקעות שם – ובהן קרקעות זיבוריות עד בינוניות, או קרקעות מוזנחות – מוכנים למכור אותן. מרבית הקרקעות שהופיעו במפה זו היו מצויות באזורים מישוריים – עמק-יזרעאל, מישורי החוף והנגב, הג'יפטליק (קרקעות השולטן לשעבר) בעמק בית-שאן, וכן קרקעות ב"פרוזדור" שבין יפו וירושלים ובהמשכו – עד יריחו.

סיבות אובייקטיביות הן שהכתיבו איפוא את מפת ההתיישבות בתוכנית הציונית: קרקעות להתיישבות חקלאית ניתן היה לרכוש בעיקר באזורים שבהם לא היתה אוכלוסיה ערבית חקלאית צפופה. היו אלה בעיקר אותם אזורים בארץ שנפגעו במרוצת השנים של השלטון הממלוכי והעות'מני (1291 – 1917). באותה תקופה ארוכה נפגעו קשה מישור החוף והשפלה, ורוב האוכלוסיה התרכזת באזורי ההר ובפנים בארץ. קביעת אזורי הרכישה הושפעה גם מן העובדה, כי נכונות למכירת אדמות נתגלתה בעיקר אצל בעלי-הקרקעות הגדולים, וכי עמם נחתמו 75% מעסקות המכר בתקופת המנדט.

עובדות אלה, ובראשן צפיפות האוכלוסיה הערבית באזורים ההרריים של יהודה ושומרון, יצרו דינמיקה משלהן. ההתיישבות היהודית העדיפה, כאמור, את האזורים שבהם היתה אוכלוסיה ערבית כפרית דלילה. ומכיוון שמלכתחילה היתה מגמה לרכז את ההתיישבות היהודית במערך צפוף, ולא להקים נקודות-יישוב מבודדות ומנותקות מן הרצף ההתיישבותי-הטריטוריאלי – לא הוקמו נקודות-יישוב חקלאיות באזורים אלה שבפנים הארץ. ההתיישבות היהודית התפרסה בצורת N – בצורה של מיקבצים בשפלת החוף, השומרון המערבי והשרון, הגליל המערבי, עמק-יזרעאל, עמק בית-שאן ועמק זבולון.

מפה התיישבותית זאת, שנוצרה לא מתוך תכנון כולל או שיקול מדיני מנחה, אלא מתוך נסיבות שהזמן והתנאים גרמו, הפכה להיות גורם בעל-משקל בשיקוליה של התנועה הציונית, כאשר התייצבה מול הצעת החלוקה של הוועדה המלכותית הבריטית (ועדת פיל) מקיץ 1937.

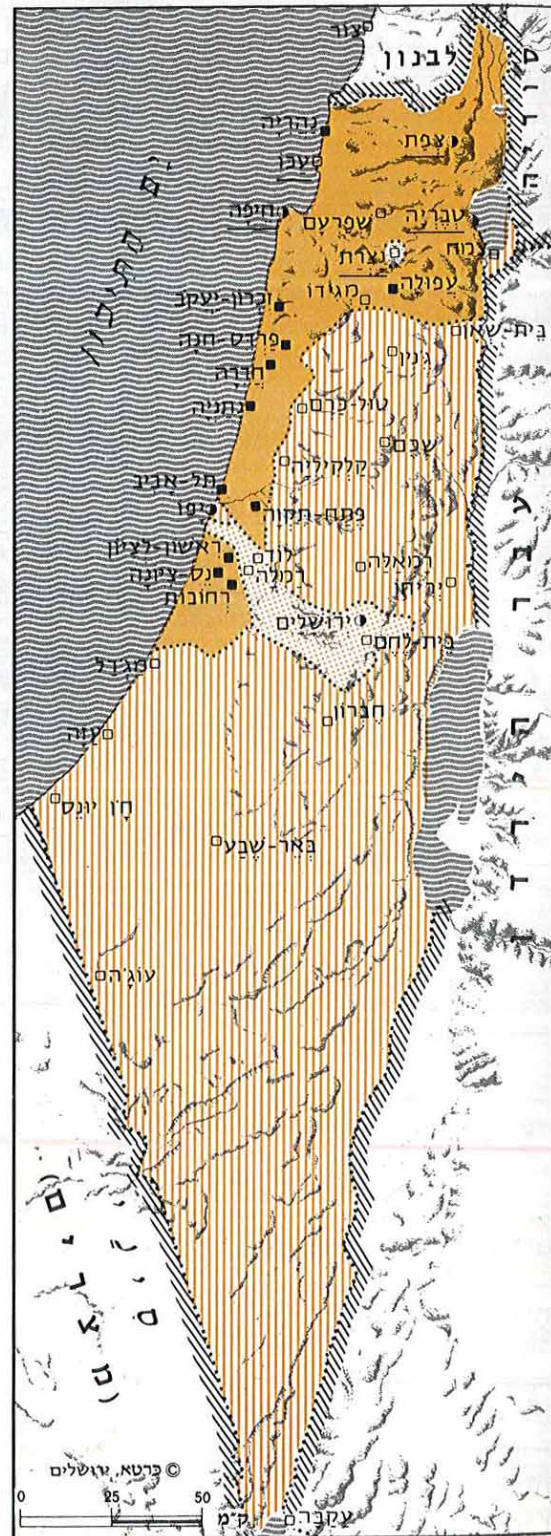
פולמוס קשה בתנועה הציונית

תוכנית החלוקה הציעה לחלק את ארץ-ישראל המערבית למדינה עברית, למדינה ערבית ולפרוזדור בשליטה בריטית. התוכנית לא התחשבה במפת ההתיישבות היהודית. היא כללה בתחומי המדינה הערבית אזורים שהיו ברשות יהודים בעמק בית-שאן, בדרום ובנגב. ואילו הגליל כולו, מעמק-יזרעאל ועד גבול סוריה והלבנון, נכלל בתחומי המדינה היהודית, אף שלא בכולו היתה התיישבות יהודית, ובחלקו היתה רק התיישבות יהודית דלילה ביותר.

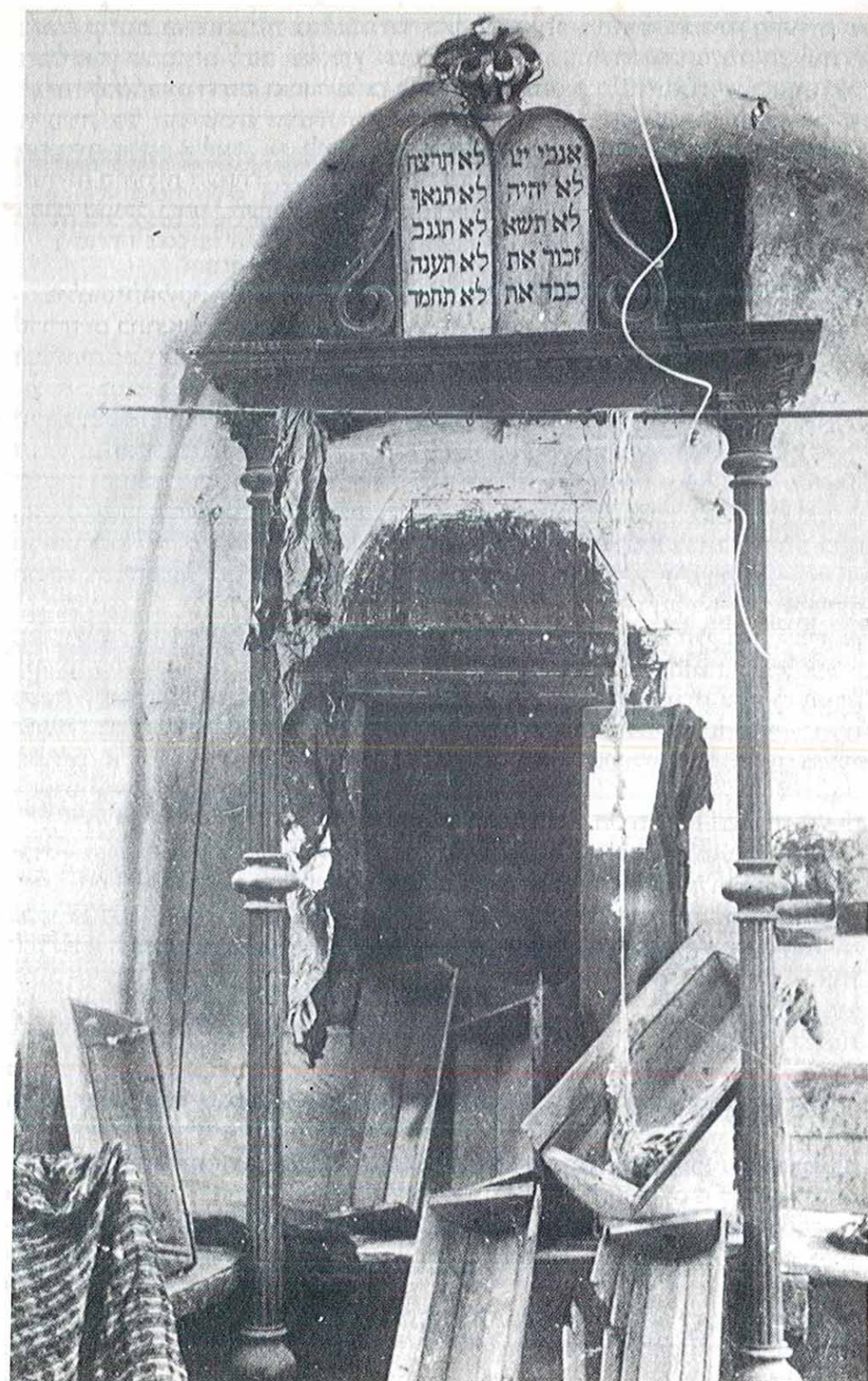
הפולמוס הפנימי בתנועה הציונית, שהבליט את ניגודי העמדות והערכים בכל המישורים בין הפלגים והזרמים השונים בתנועה, וחצה אותה שלא על-פי המערך המפלגתי דווקא – העלה על סדר-היום שאלות מרכזיות של הרעיון הציוני וההגשמה הציונית. לראשונה נתבעה התנועה הציונית להסכים לחלוקה של ארץ-ישראל המערבית – על-מנת לקבל בתמורה, בעתיד הנראה-לעין, מדינה יהודית עצמאית בחלק קטן של ארץ-ישראל.

הרבדים העקרוניים, האסטרטגיים והטקטיים בפולמוס הציוני על תוכנית החלוקה חושפים פרק מרכזי בתולדות התנועה הציונית. למעשה עלו ונדונו בפולמוס זה כל שאלות-המפתח האידאולוגיות והמדיניות, וזאת בהקשר להצעה מדינית קונקרטית. ברובד העקרוני-האידאולוגי נחלקה התנועה הציונית לשני מחנות. חלק מן המנהיגים סברו כי אסור לה, לציונות, להסכים לחלוקה (ובעצם לחלוקה נוספת) של

חלוקת הארץ
ע"פ הוועדה
המלכותית,
קיץ 1937



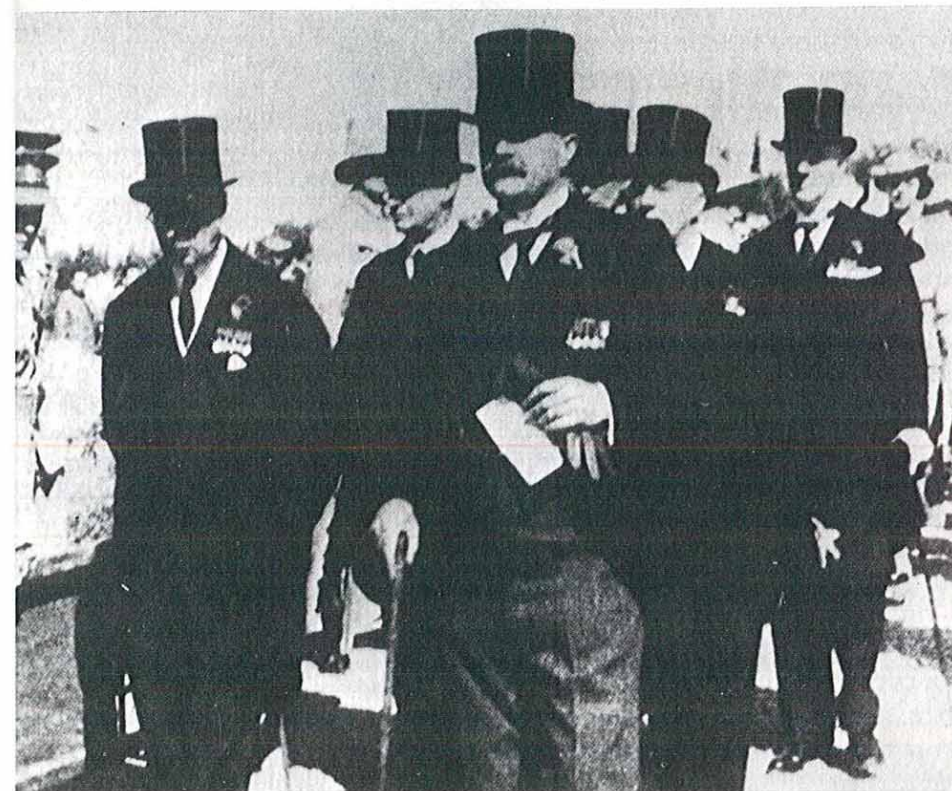
- גבול בינלאומי
- גבול החלוקה
- צפת
- עיר בת מעמד מיוחד
- שטח יהודי
- מדינה ערבית
- שטח בריטי



פרעות בחברון, אוגוסט 1929: ארון הקודש המחולל בבית הכנסת על-שם אברהם אבינו

ארץ-ישראל, ולו גם בתמורה למדינה ריבונית בחלק מארץ-ישראל המערבית. בעלי השקפה זו הדגישו, כי הסכמה לחלוקת ארץ-ישראל המערבית פירושה הפניית עורף לעקרונות הציונות – לזיקתנו ההיסטורית לארץ ולתביעתנו הלאומית לזכות בעלות על ארץ-ישראל כולה. לדעתם, הציונות אינה יכולה לוותר על חלקים גדולים מארץ האבות ועל המקומות הקדושים לעם ישראל, על-מנת לקבל תמורת ויתור זה בעיקר את פלשת (שפלת החוף).

לעומתם טענו מצדדי תוכנית החלוקה, כי הוויתור על חלק מארץ-ישראל המערבית הינו צעד הכרחי בנסיבות המדיניות הקיימות. חלק מהם אף טענו, כי המדובר הוא בוויתור לשעה – ולא בוויתור לאורך ימים – על הזכות ועל הסיכוי שגבולותיה של המדינה היהודית יתרחבו בעתיד מעבר לתחומים שהותוו בתוכנית החלוקה של ועדת פיל. תומכי החלוקה התבססו בנימוקיהם בין השאר על מפת ההתיישבות היהודית בארץ, כפי



ועדת פיל מסיירת בארץ, קיץ 1937

שנצטיירה ב-1937. הם טענו גם, כי מדינה יהודית צעירה וחלשה לא תוכל לקלוט בתוכה אזורים שבהם מצויה אוכלוסיה ערבית צפופה – אפילו נכללים באזורים אלה חבלים חשובים של המולדת.

המצדדים בתוכנית החלוקה ייחסו איפוא משקל רב לתמונת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. לטענתם יצרה ההגשמה הציונית – ולו גם זמנית – חלוקה בפועל של ארץ-ישראל, כך שנתרו אזורים ללא כל מתיישבים יהודים – ובראש וראשונה יהודה ושומרון. לפיכך הם ראו בהצעת החלוקה תוכנית הנותנת ביטוי מדיני בשטח למציאות דימוגרפית שנוצרה עקב תנאי ההתיישבות היהודית ומגבלותיה.

שוללי החלוקה טענו לעומת זאת, כי העובדה שלא היה לאל ידה של התנועה הציונית ליישב את יהודה ושומרון (לפי שעה, לפחות), אסור לה שתשמש עילה לחלוקת הארץ

[illegible]

99

שיקולים ואילוצים

בשנים 1936—1939 האסטרטגיה היישובית פעלה בעיקר לתקיעת יתד ולביסוס ההתיישבות היהודית באזורים שהתנועה הציונית כולה ראתה בהם חלק בלתי-נפרד מן המדינה היהודית. למעשה העניק מערך התיישבותי זה של תקופת חומה ומגדל אישור בשטח לחוסר האפשרות — או לחוסר הרצון — ליצור אחיזה יהודית בתחומי יהודה ושומרון. גם בשנים שלאחר מכן לא נעשו מאמצים משמעותיים לתקוע יתד התיישבותית בחבלים אלה, אם בשל נסיבות מגבילות ואם מתוך שיקולים של תכנון מדיני-אסטרטגי.

סדר-העדיפויות של רכישת הקרקעות ושל ההתיישבות היהודית – תחילה בשנים 1936 – 1939, ואחר-כך בשנות ההתיישבות האינטנסיבית שנתלוותה למאבק הפעיל נגד גזירות הספר הלבן, בין תום מלחמת-העולם השניה לבין החלטת החלוקה של האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 – משקף הן את מגמותיהם הגיאוגרפיות-מדיניות של מעצבי המדיניות הציונית, והן את האפשרויות לרכישת הקרקע בארץ, תוך עקיפת התקנות המגבילות. יש לזכור כי בעשור השנים שבין 1937 ל-1947 נעשתה עיקר ההתיישבות בארץ על-ידי המוסדות הלאומיים המיישבים, ולא היתה התיישבות ביוזמה פרטית מחוץ לתחומי האזורים שבהם כבר היתה התיישבות יהודית צפופה. לכן ניתן בהחלט לראות במערך ההתיישבותי שנוצר בעשור זה ביטוי לסדר-עדיפויות לאומי, שהתחשב במציאות הדימוגרפית וההתיישבותית בארץ, וראה לנגד עיניו את המפה האפשרית והרצויה כאחד של המדינה היהודית העצמאית לעתיד לבוא.

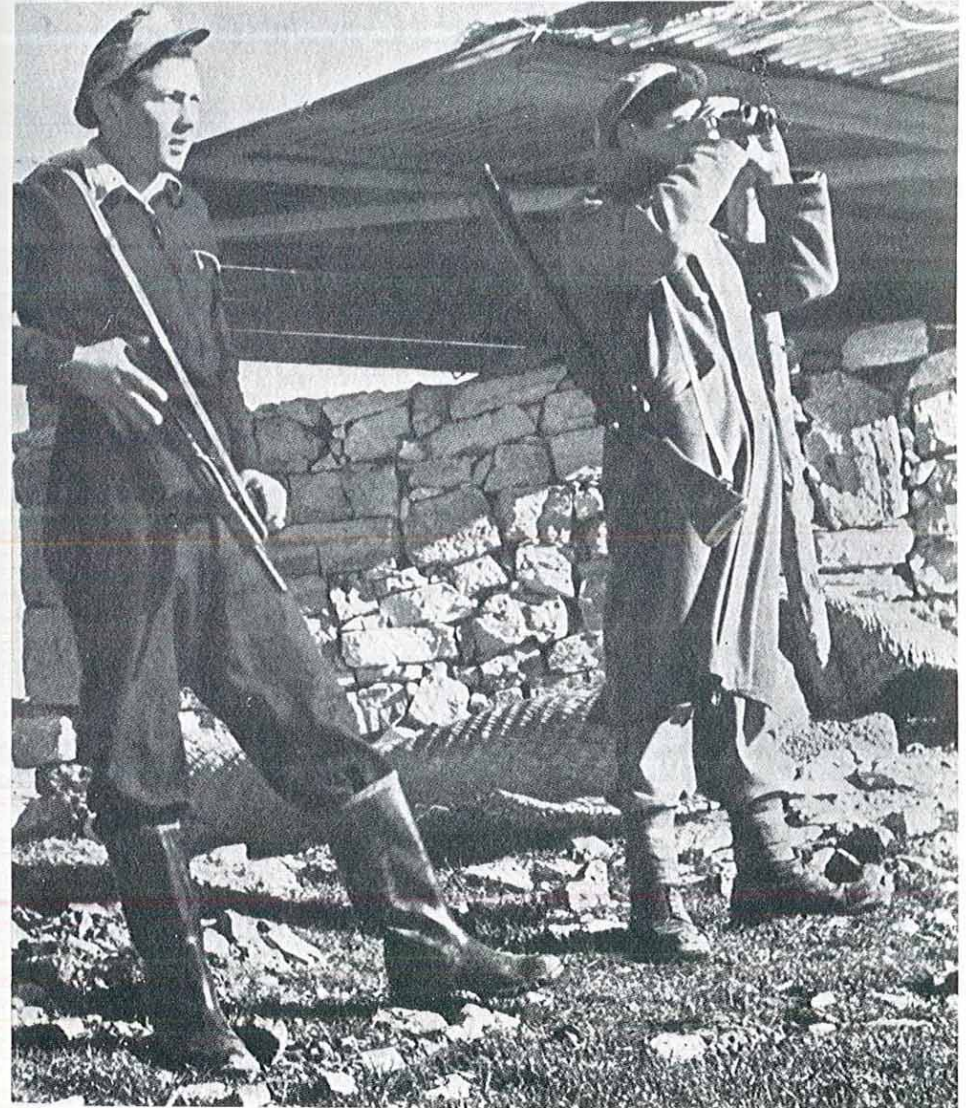
לפי סדר-עדיפויות זה התמקדה עיקר הפעולה ההתיישבותית של תקופת חומה ומגדל בהגברת הנוכחות היהודית באזורים שהיתה בהם נוכחות יהודית קודם לכן – אם כי היתה זו נוכחות חלשה ודלילה – ואשר נכללו בתחומי המדינה היהודית המוצעת, או שהיתה שאיפה להרחיב לתוכם את גבולותיה של המדינה. אזורים אלה היו בעיקר נפות עכו וצפת, וכן אזורי הדרום והנגב.

מתקופת מלחמת העולם השנייה (אשר בה כבר החל היישוב להיאבק נגד גזירות הספר הלבן) הופנה עיקר המאמץ ההתיישבותי לרכישת קרקעות ולהקמת נקודות-ישוב באזורים שעל-פי התיכנון האסטרטגי נועדה להם חשיבות טריטוריאלית ובטחונית למדינה היהודית העתידה לקום. חלק ניכר מרכישת הקרקעות התבצע במישור החוק,

בתמונה זאת של תנופת התיישבות יזומה ומתוכננת נפקד גם בעשור זה מקומם של השומרון ושל אזור יהודה. חריג יחיד מכלל זה היה גוש עציון – גוש מבודד של ארבעה יישובים עבריים, ששכן בלב איזור ערבי, כעשרים קילומטר דרומית לירושלים, ממערב לכביש בית-לחם – חברון.

עמידת גבורה נואשת

ראשיתו של גוש היישובים היהודיים בהר-חברון היתה ב-1927, כשמספר משפחות של יהודים חרדים הקימו שם יישוב בשם מגדל-עדר. אולם עקב מהומות הדמים של 1929 וטבח יהודי חברון, נאלצו המתישבים לעזוב את הנקודה. אדמות היישוב נרכשו בשנת



מגיני כפר-עציון, מאי 1948

1933 על-ידי הזום שמואל צבי הולצמן, שיסד במקום את היישוב כפר עציון שנקרא על שמו (הולץ=עץ). אולם במאורעות תרצ"ו – תרצ"ח (1936 – 1939) נעזב גם היישוב החדש.

ההתיישבות בכפר-עציון התחדשה ב-1943, כאשר חברי הפועל המזרחי הקימו קיבוץ במקום. בשנים שלאחר מכן נוסדו בקרבת מקום שני קיבוצים דתיים נוספים – משואות-יצחק ב-1945 ועין-צורים ב-1946. שנה לאחר מכן הוקם היישוב הרביעי בגוש – קיבוץ רבדים, של הקיבוץ הארצי. שטחי אדמותיהם של ארבעת הקיבוצים השתרעו יחד על כעשרים אלף דונם.

חידוש ההתיישבות בגוש-עציון נעשה במסגרת האסטרטגיה היישובית, שביקשה למתוח במרכז הארץ "חגורת רוחב" התיישבותית שנייה, מחוף הים לירושלים ולהרי יהודה – בנוסף ל"חגורה" הצפונית שבין אזור חיפה והירדן. גוש-עציון היה בבחינת חוליה ראשונה בשרשרת זו; אולם יתר החוליות לא ניתוספו במועד, והגוש נותר בודד בשטח. על-כן כותר ונותק הגוש עם פרוץ מלחמת העצמאות. לאחר מצור ממושך ומלחמת גבורה, נפל הגוש ב-14 במאי 1948, הוא יום הכרזת המדינה. בקרבות נפלו 240 מבין המגינים, 260 הלכו בשבי וארבעת היישובים נהרסו כליל.

ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי יצרה איפוא תמונה מעורבת: (א) אזורים שבהם היתה התיישבות יהודית צפופה ורצופה; (ב) אזורים בעלי התיישבות יהודית דלה או מפוצלת; (ג) אזורים שבהם לא היתה כלל התיישבות יהודית. ב-1914, עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, היו בארץ-ישראל המערבית שבע נפות שבהן לא נמצאו אדמות בבעלות יהודית: נפת עכו, נפת בית-שאן, נפת ג'נין, נפת טול-כרם, נפת שכם, נפת רמאללה ונפת חברון. 33 שנה אחר מכן, ב-1947 – ערב הקמת המדינה – נותרו עדיין ארבע מבין הנפות הללו ריקות או כמעט-ריקות מיהודים: ג'נין, שכם, רמאללה וחברון. אף שגם באזורים אלה היו אדמות בבעלות יהודית, לא קמה בהן התיישבות יהודית. אשר ליישוב היהודי הקטן והוותיק בערי יהודה ושומרון (חברון, שכם, ג'נין) – אנשיו נטבחו או נאלצו לפנות את ערי מושבם מימים-ימימה, בעקבות פרעות אב תרפ"ט. ואילו גוש-עציון, שהיה בבחינת צעד ראשון להתיישבות כפרית חדשה בהר חברון – נהרס, כאמור, ביום האחרון לשלטון המנדט.

ניתן איפוא לומר כי בתודעה הגיאוגרפית ההיסטורית של הציונות כתנועה לאומית, היתה ארץ-ישראל המערבית יחידה אחת שלמה ובלתי נפרדת. מסיבות אובייקטיביות שתוארו במאמר זה, נמנעה מן הציונות האפשרות להקים יישובים בחלקים הפנימיים של ארץ-ישראל המערבית (דהיינו ביהודה ושומרון), ועם פרוץ מלחמת העצמאות נמצאו באזורים אלה רק נקודות-יישוב בודדות, או שלא היו בהם כלל יישובים יהודיים. תמונת המצב הדימוגרפית-ההתיישבותית שימשה נימוק רב-משקל בטיעוניהם של המצדדים מבית בתוכניות-החלוקה משנת 1937 ומשנת 1947, אשר הדגישו את הצורך להתאים את החלוקה המדינית-הטריטוריאלית לחלוקה הדימוגרפית-היישובית שבשטח. כך נוצר פער בין תודעה היסטורית עמוקת-שורשים לבין מציאות דימוגרפית-יישובית ושיקולים מדיניים פרגמאטיים בני הזמן.

למעשה היו יהודה ושומרון בתקופת המנדט כמעט יחידה נפרדת, שהמגמות, התהליכים ודפוסי-החיים שבה היו שונים בהרבה מאלה של יתר אזורי הארץ, שבהם חיו יהודים וערבים אלה בצד אלה. תמונת-מצב זו השתנתה תכלית שינוי בעקבות מלחמת ששת הימים.

"קם לתחיה ים המלח"

האחיזה היהודית היחידה ביהודה ושומרון בשנות השלושים היתה בקצה התחום המזרחי של חבלים אלה, בחופו של "ים-המוות", בתנאים אקלימיים וטופוגרפיים קשים ביותר.

הנוכחות היהודית בחוף המערבי של ים-המלח החלה לאחר שמונה נובומייסקי, מהנדס-מיכרות מהרי אוראל שברוסיה, קיבל בשנת 1929 זכיון לניצול מחצבי ים-המלח והקים את חברת האשלג. תחילה הוקם מיפעל קליה בצפון ים-המלח, שהפיק אשלגן כלורי וברום, וב-1934 הוקם מיפעל נוסף, גדול מקודמו, בסדום שבדרום ים-המלח. האשלג שהופק בו נשלח בסירות לצפון ים-המלח, ומשם במשאיות – לירושלים, ובמסילת-הברזל – לחיפה.

בשנת 1939 הוקם בצפון ים-המלח הקיבוץ בית-הערבה, וחבריו – יחד עם פלוגות-עבודה מייתר משקי הקיבוץ המאוחד – עבדו במיפעלי האשלג. במקביל לכך פתחו חברי הקיבוץ במיפעל חקלאי חסר-תקדים: ניצול מי הירדן לשטיפת אדמות-המלח שבאיזור. בעמל מפרך במשך שנים ארוכות, הם הצליחו להצמיח באדמת השממה יבולים מצטיינים של ירקות מבכירים.

עם פרוץ מלחמת העצמאות נאלצו חברי בית-הערבה ועובדי מיפעל האשלג הסמוך לנטוש את המקום. הם הפליגו בסירות דרומה והצטרפו למגיניה של סדום, שהיתה מכותרת ומנותקת, עד ששוחררה מן המצור על-ידי כוחות צה"ל. בית-הערבה והמיפעל הצפוני, לעומת זאת, נהרסו בידי הערבים, ששלטו בצפון ים-המלח עד יוני 1967.

• קליה – ראשי תיבות של "קם לתחיה ים המלח".



מחנה העובדים במיפעל האשלג בסדום, 1944

